

Hvordan studere nazismen i Danmark?

Af Uffe Østergård

I en udvidet anmeldelse af Malene Djursaa: DNSAP. Danske Nazister 1930-45, I-II, Gyldendal 1982 (256 og 200 s., 230 kr.) konstaterer universitetslektor, mag.art. Uffe Østergård, at værket ikke besvarer strukturelle, samfundshistoriske spørgsmål. Med udgangspunkt i Malene Djurssas egne formuleringer skitserer han andre indfaldsvinkler til emnet.

»Den danske nazisme havde ingen rødder og efterlod ingen spor. Den var en femtenårig parantes i Danmarks politiske liv, som få ville have lagt mærke til, havde det ikke været for den større betydning, den lånte fra den tyske nabo og »beskytter« 1940-45«. Sådan karakteriserer den engelsk uddannede, danske historiker Malene Djursaa sit studieobjekt i indledningen til det nyskrevne kapitel om Danmark i 2. udgave af S.J. Woolfs samleværk, *Fascism in Europe*¹.

Hvorfor så overhovedet beskæftige sig med emnet kunne man fristes til at spørge? Men det er for primitivt. Også undersøgelser af ikke-begivenheder, det der ikke blev til noget, giver vigtige, ja nødvendige bidrag til den historiske erkendelse. Metoden kaldes ofte for kontrafaktisk analyse². For en forståelse af ideologier, magt og politiske kampformer i mellemkrigstiden, den periode den tyske fascismeforsker Ernst Nolte kalder 'fascismens epoke'³, er det yderst vigtigt også at vide noget om forholdene i de lande, der hverken fik store fascistiske bevægelser eller fascistisk dominerede regimer.

Et sådant eksplicit komparativt perspektiv har Malene Djursaa dog ikke lagt til grund for sine undersøgelser af den danske nazisme – eller

1. London 1981 s. 237. Jeg har omtalt bogen mere udførligt i NFH 33:2, 1984.

2. En kort præsentation af den kontrafaktiske metode – især i økonomihistorien – findes i Jon Elster: *Nytt perspektiv på økonomisk historie*, Oslo 1971 s. 53-68. Jeg har selv i al beskedenhed søgt at anvende denne fremgangsmåde i den kortfattede skildring af Italiens samling i 1800-tallet i kap. I af *Fascismen i Italien*, Århus 1984 (med Th. Olesen og N.A. Sørensen).

3. Ernst Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*, München 1963. Jeg har diskuteret anvendelsen af dette begreb i afsnit 4 i artiklen Korporatisme, fascisme, totalitarisme eller autoritære regimer i H. Løe og J.L. Kristensen (red.): *Kritisk fascismeforskning i Norden*, NSU arbejdsrapporter 11, Ålborg 1982 s. 214-85.

rette de danske nazister, som hun selv mere præcist kalder emnet i undertitlen på den afhandling, der danner grundlag for den ovennævnte kortfattede engelske syntese⁴. Kun et enkelt udblik til det norske NS er det blevet til i afslutningen, skønt hun selv formulerer behovet for komparative undersøgelser, også af de partier, der ikke blev til noget (fallit-partierne). Det er en skam, men også den mere begrænsede sociologiske undersøgelse af hvem, der var medlemmer, og hvem der stemte på DNSAP i tiden fra dets oprettelse 16. november 1930 til forbudet i 1945, har stor interesse. For en dansk såvel som en international læzerskare.

På mange måder er der tale om et sociologisk og organisationshistorisk følgestudie til Henning Poulsens på én gang snævrere og bredere arbejde, *Besættelsesmagten og de danske nazister 1940-43* fra 1970. Poulsen rejste i den kronologisk mere afgrænsede bog på en lidt fordækt måde det systematiske vigtige spørgsmål om, hvilke alternativer der var til den faktisk førte forhandlingspolitik. Især forstået som alternativer i den tyske besættelsesmagts beslutningstagerhorisont. Som han selv formulerede det i et interview om disputatsen: »... det forekommer mig, at vi i alt for høj grad koncentrerer os om at skildre, hvorledes udviklingen rent faktisk skred frem. Derved kommer vi let til kun at bevæge os på overfladen. Vi ser hele tiden på det dynamiske moment. Vi ser på, hvordan det ene afløser det andet. Tingene bliver forklaret for os på en for overfladisk måde. Begynder vi derimod at interessere os for det, der ikke skete, kommer vi til at beskæftige os med tilstandene. Vi kommer derved til at undre os over, at bestemte ting ikke ændrede sig i perioden. Vi kommer ned til mere afgørende træk ved karakteristikken. Vi får fat i mere almene træk – måske også i træk, som bliver mere alment interessante end den intrige-gang, der fører frem til dem«.⁵ Bortset fra at Poulsen ikke bruger ordet struktur, kan hensigten bag undersøgelser af tilsyneladende marginale forhold og begivenheder, som *ikke* skete, næppe formuleres bedre.

Sådanne strukturelle, samfundshistoriske spørgsmål skal man som sagt ikke forvente at få besvaret i Malene Djursaa's bog. Til gengæld findes en teknisk overordentlig kompetent analyse af, hvem nazisterne var, og fra hvilke sociale lag, geografiske egne og aldersgrupper medlemmerne rekrutteredes. Problemet er bare, at DNSAP på intet tidspunkt omfattede mere end ca. 0,5% af befolkningen som medlemmer. I alt 39.000 perso-

4. DNSAP. *Danske Nazister 1930-45 I-II*, 1982 (256 + 200 s., pris 230 kr.), der er en omarbejdelse af hendes Ph.D. afhandling ved Essex Universitet, *Danish Nazism: The Membership of »Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti« 1930-1945*, marts 1979.

5. Henning Poulsen i interview ved Erik Lund, *Information* 28.-29. nov. 1970 s. 6.

ner i hele perioden, højeste tal på ét tidspunkt, 21.500 i 1943 og højst 2% som vælgere ($43.309 = 1,9\%$ af de stemmeberettigede i 1943). Det er altså en ret betydningsløs gruppe, hvis sociologiske profil vi får tegnet ud fra en avanceret EDB-analyse af en repræsentativ stikprøve på 2.438 personer. Men det gør intet i lyset af de resultater, hun når frem til, nemlig at partiets sammensætning stort set svarede til befolkningens sammensætning.

Fremstillingen er bygget konsekvent analytisk op som svar på en række stillede spørgsmål eller deciderede hypoteser af typen: var DNSAP et imitationsparti? var der overrepræsentation af unge? var det et outsiderparti? P.g.a. denne analytiske disposition er de enkelte afsnit også overordentlig klart opbyggede med en tekstdel og tilsvarende tabeller (statistisk metodisk meget avancerede) og forsynet med konklusioner i talrige underpunkter. Af samme grund er det heller ikke blevet til en særlig lettilgængelig fremstilling, trods det klare og oftest uimponerede, næsten kernefulde danske sprog, den er skrevet i. Det er en afhandling i den samfundsvidenskabelige tradition, d.v.s. hypoteseopstillende og -afprøvende, ikke i den mere kronologisk analyserende historiske tradition.

Det er helt i sin orden. Malene Djursaa har leveret et eksemplarisk stykke kvantitativ historieforskning. På godt og ondt. Godt fordi det faktisk er umuligt at forestille sig, at der kan siges meget mere om DNSAP's sociologiske sammensætning, end det vi her får at vide, næsten uanset hvilket nyt kildemateriale, der bliver tilgængeligt i fremtiden. Hendes hovedresultat er, at de 39.000, der på noget tidspunkt havde været medlemmer, udgjorde et næsten eksakt mikrokosmos af datidens samlede danske samfund med en næsten fuldstændig repræsentation fra middel- og lavere middelklasse. Ligeledes svarede beskæftigelsesstrukturen for mændene præcist til fordelingen af den voksne mandlige befolkning som helhed. Forsvindende eller truede erhverv var ikke overrepræsenterede. En undersøgelse af medlemmernes forudgående politiske tilhørsforhold viser, at rekrutteringen fra højre- og venstrepartier svarede til de nationale gennemsnit, og at de sociologisk havde været ret typiske medlemmer af de pågældende partier. Dette kan sammenholdes med Karl O. Christiansens undersøgelser af kollaboratørerne fra slutningen af 1940'erne, som viser, at disses uddannelses- og familiebaggrund ikke var dårligere end gennemsnittets, og at de ikke var underprivilegerede i forhold til gennemsnittet.⁶ At der var en overproportional repræsentation af

6. Karl O. Christiansen: *Mandlige landsviger i Danmark under besættelsen*, Direktoratet for Fængselsvæsenet, 1950.

Karl O. Christiansen: *Landsvigerkriminaliteten i sociologisk belysning*, Kbh. 1955.

ynge mænd er måske nok så typisk for *alle nye* partier som specielt for fascistiske partier. Af alt dette drager hun den overbevisende konklusion, at de personer, som på noget tidspunkt havde været medlemmer, ikke kan afskrives som blot og bart afvigere (outsidere), som det ellers gøres i forskningen, eller at bevægelsen kan reduceres til et reaktionært middelklassefænomen.

Det er givetvis rigtigt, blot må man huske på, at denne statistisk overbevisende underbyggede konklusion bygger på Djursaa's afgrænsning af undersøgelsen til kun at omfatte det nazistiske parti. Hun afviser at indtage Konservativ Ungdom med 30.000 medlemmer, trods denne organisations flirt med de autoritære politikformer, og den højrepopulistiske Landbrugernes Sammenslutning med ca. 40.000 medlemmer og det dertil knyttede Bondeparti. Det er der rimelige ideologiske grunde til, men det medfører, at hendes resultater kun gælder for netop den del af det autoritære politiske spektrum, som havde størst tværklasseappel (catch-all party, som den tysk-amerikanske politolog Otto Kirchheimer senere har kaldt fænomenet).

D.v.s. at den statistiske præcision af udsagnene er omvendt proportional med interessen af dem. Sådan må det – desværre – næsten naturnødvendigt være i en – kun – kvantitativ analyse. Det mere omfattende spørgsmål om disponeringen for autoritære politiske løsninger får vi ikke svar på i det foreliggende arbejde, som – alle sine kvaliteter til trods – nok mere har karakter af en øvelsesbog i kvantitativ historisk metode end en samlet besvarelse af, hvorfor nazismen havde så ringe gennemslag i det danske samfund.

Det er ikke, fordi Malene Djursaa ikke selv er opmærksom på disse ekstra spørgsmål. Som hun selv skriver i indledningen »er det nødvendigt at studere ikke blot de store fascistpartier i Tyskland og Italien, men også fallitpartierne – ofte små imitationspartier fra fascismens anden bølge, dannet sidst i tyverne og først i trediverne. For at finde ud af, hvorfor Danmark, Norge, Sverige, England, Belgien, Grækenland o.a. modstod den fascistiske ideologi med forskellige grader af overbevisning, er det nødvendigt at stille dette spørgsmål (om fascismen U.Ø.) ikke blot enkeltvis for hvert land, men også som samlet komparativt problem«. (s. 9)

Det kan dels gøres ved en samvittighedsfuld undersøgelse af det eller de partier, som selv kaldte sig nazistiske (eller fascistiske). Det som Malene Djursaa så udmærket har gjort. Dels ved at se på den tyske (nazistiske) besættelsesmagts opfattelse af forholdene, som Henning Poulsen har gjort det. Og endelig ved at undersøge *hele* det samlede politiske (og sociale) mønster. »Det politiske rum«, som Djursaa i over-

ensstemmelse med Juan Linz⁷ kalder det (s. 15). De antiparlamentariske såvel som de parlamentariske partier og holdninger⁸. Hvorfor lykkedes det i Danmark de ikke-fascistiske højrepartier at bevare ca. 37% af stemmerne, mod kun 6% til den ikke-demokratiske højrefløj samtidig med, at det demokratiske centrum-venstre havde 53% og regeringsmagten? (tallene er fra valget i 1939, det valg hvor det antiparlamentariske højre samlede størst opslutning).

Nu, hvor vi ikke længere i så udpræget grad lever i 'antifascismens epoke'⁹, skulle det i forskningen være muligt at tage konsekvensen af vores viden om, at fascismen og nazismen ikke (kun) var en legemliggørelse af alt ondt i verden, men (også) en bestemt politisk adfærd, som blev valgt af mange mennesker i mellemkrigstiden. Disse må selv have opfattet deres valg som et rationelt svar på bestemte modsætninger og problemer i samfundsudviklingen. Henning Poulsen har formuleret det således, »... at fascister og nazister ikke var stammer, der brød frem af skovene, og i det hele taget ikke en bestemt slags mennesker. Det var folk, der sluttede sig til nye politiske bevægelser, som de før havde sluttet

7. Juan J. Linz: *An Authoritarian Regime: the Case of Spain*, i Allard and Littunen (eds.): *Cleavages, Ideologies and Party Systems*, Helsinki 1964.

Juan J. Linz: *Totalitarian and Authoritarian Regimes* i Greenstein and Polsby (eds.): *Macropolitical Theory*, N.Y. 1975 s. 175-411.

Juan J. Linz: *Some Notes toward a Comparative Study of Fascism in Sociological Historical Perspective* i W. Laqueur (ed.): *Fascism. A Readers Guide*, London 1976 s. 3-120.

Juan J. Linz: *Political Space and Fascism as a Late-Comer* i S.U. Larsen, B. Hagtvet and J.P. Myklebust (eds.): *Who were the Fascists*, Oslo 1980 s. 153-90.

8. En god begyndelse til en afsøgning af den antidemokratiske politiske kultur i mellemkrigstidens Danmark er gjort med udsendelsen af Jesper Vang Hansens omfattende bibliografi, *Højreekstremister i Danmark 1922-1945*. En bibliografi over »genrejser«-bevægelsernes blade og tidsskrifter, Odense 1982. En lidt bredere mentalitetshistorisk afsøgning er indledt med litteraturforskeren Ole Ravns antologier, *Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-1945*, Kbh. 1979 og *Højre om; Temaer og tendenser i den antiparlamentariske debat 1930-39*, ved Alex Quade og Ole Ravn, Kbh. 1979 (som dog ikke nær dækker hele feltet ind; mærkeligt nok omtales f.eks. ikke A. Gunder Hansens Akademisk Aktion, selv om den var udtryk for den mest velinformerede overtagelse af italienske og østrigske idéer om korporativismen, jvf. min artikel fra 1982 s. 234) (se note 3). Disse udvalg kan suppleres med en antologi fra Dansk lærerforening, K. Koch, E. Nielsen og S. Schou: *Hagekorset i Norden*, 1983. Det bedste indtryk af det ideologiske – og i vist omfang det mentale – klima i perioden får man dog stadig i *Danmark i 30'erne* fra 1968, af historikeren Richard Andersen. Uden store teoretiske armbevægelser, men baseret på en omfattende viden om perioden og fornemmelse for det vigtigste, har han på ret kort plads – og med mange billeder – formået at indfange tidens atmosfære.

9. Det har jeg skrevet lidt mere om i *Fascismen som erfaring – og risiko*, *Festskrift til Torresin: Man bør studere...* 1984. Der er mange totalitære tendenser i demokratiet, *Forskningen og Samfundet* 5/82 s. 13-16 og kap. XII i *Fascismen i Italien*, 1984.

sig til andre¹⁰. Fascismen rekrutterede sine tilhængere blandt mennesker, som under andre omstændigheder ville have tilsluttet sig et af de 'normale' politiske partier (eller ikke have været politisk aktive). Skal vi forstå, hvad der drev disse mennesker, må vi gå et skridt videre og ikke bare fordømme fascismen og nazismen, men også søge at forstå, hvorfor den virkede dragende på så mange »almindelige« mennesker. Især i andre lande, men som Malene Djursaa viser, også på et repræsentativt udsnit af det 'demokratiske' Danmark.

En af de forskere, der er kommet længst ad denne vej, er den alt for tidligt afdøde litteraturforsker Kresten Nordentoft. I en samling essays nåede han kort inden sin død at give en i bedste hermeneutiske forstand »forstående« analyse af det internationale mentale og ideologiske klima, hvori fascismen opstod¹¹. I fascismens egen selvforståelse var den oprindeligt et antikapitalistisk, utopisk forsøg på at bryde med en række følgevirkninger af den accelererende kapitalistiske udvikling i det 20. århundrede. Et resultat af massernes »antikapitalistiske drøm«, som den tyske sociolog Eike Henning har udtrykt det flere steder¹².

Når man stiller spørgsmålet om, hvorfor folk blev nazister, bevæger man sig over i *erfaringsdimensionen* i historien. Det er ikke et område, som historikere traditionelt har taget op. Derfor er det overvejende litteraturforskere, der har taget udfordringen op. For Danmarks vedkommende har litteratursociologen Søren Schou forsøgt en socialpsykologisk analyse af den danske, fascistiske mentalitet i bogen, *De danske Østfront-frivillige*, 1981. Den er en interessant kombination af bevidsthedshistorie og mere gængs litterær analyse af Erik Ålbæk Jensens roman, *Kridtstrengen* (1976). Denne sidste handler om det sociale og psykologiske dilemma, som frembragte kollaboratørerne.

Søren Schou er helt bevidst om forskellen på denne indfaldsvinkel og den, de fleste historikere bruger. Han formulerer det selv således: »Mit essay vil nødvendigvis være præget af, at det er skrevet af en litterat, ikke af en kildekritisk skolet historiker. Det indgår i den bevidsthedssociologiske tradition, der er skabt gennem den sidste halve snes år ved de danske litteraturinstitutter. Forskellen på historikeren og litteraten kan kort formuleres således: Begge forholder sig til tekster, hvor historikeren især betragter dem som indfaldsveje til dele af den daværende, objektivt ekssi-

10. Henning Poulsen: *Fascisme og nazisme 1919-1945*, 1980 s. 10.

11. Kresten Nordentoft: *Omkring fascismen*. Essays, 1981.

12. Eike Henning: *Bürgerliche Gesellschaft und Faschismus*, Frankfurt 1977; og *Fascismeforelæsninger*, s. 3-117 i *Hæfter for Historie* 1979/1 AUC.

sterende virkelighed og med sin kildekritiske metode søger at lokalisere og udskille subjektive farvninger som misvisninger – dér er litteraten tværtimod specielt interesseret i disse subjektive faktorer, fordi han via dem kan komme på sporet af en anden slags historie: den menneskelige bevidstheds i dens særlige tids- og klassemæssige prægning« (s. 17). Schou nuancerer dog selv umiddelbart efter denne forskel og gør den mere afhængig af historieteori end af faglig uddannelse, og det er klogt i betragtning af den placering mentalitetshistorie har fået i historiefaget de sidste tre-fire år (jvfr. f.eks. *Den jyske Historiker* 21, 26 og 29-30).

Som ved alle mentalitetshistoriske arbejder er der enorme repræsentativitetsproblemer. Schou forsøger sig med dybdepsykologiske overvejelser ud fra nogle af de enkelt-skæbner, som er blevet grundigt kortlagt af Karl O. Christiansen i forbindelse med retsopgøret (se note 6). I enkelte tilfælde kombineret med senere interviews og/eller selvbiografier. Resultatet er spændende og langt hen overbevisende. Problemet er blot, at som det er tilfældet ved alle psykologiske tilgangsvinkler, løber han ind i risikoen for at forklare »for meget« (og derfor ingenting). Jeg fremfører denne advarsel til trods for Schous prisværdige bestræbelser på at gøre den almene socialpsykologi historisk konkret ved at samle sig om *enkeltskæbner*. Han gør det for at vise hvilke *forskellige* behov, nazismen kunne opfylde hos mennesker, der kom fra uens miljøer, med forskellige erfaringer (s. 188). De individuelle psykologiske konflikter, der skabte de enkelte outsiders, hvoraf nogle igen tilsluttede sig DNSAP, forsøges alligevel generaliseret til almene socialpsykologiske forhold i samfundet. Det er modigt og prisværdigt, men det er et åbent spørgsmål, om man ikke kan påvise fuldstændig tilsvarende psykiske »deformationer« blandt heldigere tilhængere af det 'normale' politiske spektrum. Eller blandt de mange, der hverken tog stilling for den ene eller anden side i det store opgør.

Begge indfaldsvinkler, den sociologiske såvel som den socialpsykologiske (med eller uden rekurs til individualpsykologien) efterlader mig med en fornemmelse af, at den bedste forklaring på et overvejende politisk problem som opslutningen om nazismen og fascismen trods alt findes i undersøgelser af »det politiske felt«. Ikke snævert forstået som partieller parlamentspolitik, men som strukturelle analyser af formerne for politisk adfærd, sprog, symboler og lignende forhold på et abstraktionsniveau, som ligger under den programmatisk, ideologiske overflade, men *over* de grundlæggende klasseforhold. Det er klart, at politisk adfærd hænger sammen med materielle interesser. Men dermed er ikke sagt, at mennesker definerer deres interesser efter samme retningslinier, som

dem eftertidens forskere opfatter som »rationelle« eller 'rigtige'. Og politisk adfærd afgøres først og fremmest af, hvordan interesser opfattes. Derfor må undersøgelsen af hensigt og mening foretages med respekt for de agerendes egen forståelses- og erfaringshorisont. Selvfølgelig i kombination med en nøjagtig og grundig registrering af den faktisk målelige adfærd. Djursaa har givet os en forbilledlig delanalyse af det sidste – nu mangler vi bare tilsvarende undersøgelser af de øvrige partier i det politiske spektrum. Hun har klogeligt holdt sig fra forenkledede klasseanalytiske henføringer til materielle interesser – ja punkterer fortjenstfuldt flere af de forenkledede forklaringer – men er ikke gået ind på undersøgelse af politikformen og det, man lidt ubestemt kunne kalde det politiske felts socialhistorie¹³. Det skal jeg ikke bebrejde hende, især da undersøgelsens begrænsninger er formuleret så klart i indledningen. Men det betyder også, at vi stadig må vente på den definitive behandling af det danske samfund i fascismens epoke. At spørgsmålet ikke er besvaret i den store afhandling er som sagt helt i orden. Dens emne er veldefineret og er et andet. Mere beklageligt er det, at hun ikke har fået stillet spørgsmålet omfattende nok i det mere synteseagtige engelske essay, hvor det bl.a. er emnet (Woolf 1981 s. 250-51). Der holder hun sig for meget inden for rammerne af det fascistisk-autoritære spektrum selv til at kunne besvare spørgsmål om, hvad der ikke skete.

Hvorfor lykkedes det for det danske politiske system at holde fascismen i en marginal position selv under besættelsen? Var det fordi de autoritære interesser og frustrationer fik afløb via andre kanaler, blev de effektivt modvirket via samarbejdet mellem de gamle partier, eller fandtes der ikke så store spændinger, efter at det var lykkedes at etablere begyndelsen til et socialstatsligt reformarbejde i begyndelsen af 1930'erne? Og hvad betød de demokratiske traditioner i gårdejerklassen, landets relativt lille størrelse, det jævne industrialiseringstempo og den meget gradvise urbaniseringsproces? Alt dette og mere til indgår selvfølgelig i svaret, men det skal formuleres på det politiske systems plan i stil med det, de franske historikere Michel Vovelle og Maurice Agulhon har gjort

13. Jeg har givet en noget abstrakt bestemmelse af begrebet politikform i heftet *Politikformer i mellemkrigstiden*, Historisk Institut 1981. Politisk socialhistorie er f.eks. søgt praktiseret af den førnævnte S.J. Woolf i bogen *A History of Italy 1700-1860*, London 1979, som reelt handler om de politiske bindinger på den samfundsmæssige udvikling (det omvendte af Woolfs egen undertitel *The Social constraints of Political Change*, jvfr. min anmeldelse i *NFH* 32:2, 1984). En arbejdsgruppe er ved at anlægge synspunktet om karakteren af den politiske kultur eller politikkens socialhistorie på Frankrig i perioden 1750 til i dag til et kommende nummer af DJH.

i analyser af Frankrig i 1700-1800-tallet¹⁴. Først efter sådanne undersøgelser har vi svar, som kan indgå i den komparative udforskning af fascismen og nazismen.

Ikke mange af disse konstateringer vil komme bag på Malene Djursaa. Faktisk er hendes egen konklusion en af de mest præcise advarsler mod overdreven tro på kvantitativ historie, hvorfor jeg vil slutte med at citere fra den: Hun siger først om den kvantitative historieforsknings muligheder: »... forudsat at kilderne er velegnede dertil, er det muligt at opnå en grad af nøjagtighed, som har stor værdi ikke mindst i arbejdet med at lægge et solidt empirisk fundament for videre komparativt og teoretisk arbejde«. (s. 153) På den anden side kan den kvantitative metode »...på grund af den store investering af tid og andre ressourcer, som computerarbejdet kræver... synes at dominere og blive et mål i sig selv ... Men selv om der ikke har været langt imellem tal og procenter i dette arbejde, har jeg forhåbentlig også gjort det klart, at kvantitative metoder ikke er tilstrækkelige til udtømmende at videreføre historisk og samfundsvidenskabelig forskning. Ikke alt kan tælles, måles og vejes«. (Bedre kan det næppe siges, og særlig fornemt, at det er sagt af en person, som har investeret op mod 4 år i at arbejde kvantitativt eksakt. Vanskeligheden er, at den rigtige historiker både skal kunne dette og uendelig meget mere, uden nogen sinde at imponeres over de teknikker, der står til vores rådighed. Resultatet af en kvantitativ undersøgelse er *aldrig* stærkere end de enkelte data der indkodes. Og meget ofte ringere på grund af alle de spørgsmål, talbehandlingen får os til at glemme.

14. Maurice Agulhon: *La République au village*, Paris 1979.

Maurice Agulhon: *Marianne au combat*, Paris 1979.

Michel Vovelle: *Religion et Révolution: la déchristianisation de la'n II*, Paris 1976.

Michel Vovelle: *Les metamorphoses de la fête en Provence de 1750 à 1820*, Paris 1976.

Begge disse franske historikere arbejder på basis af massedata. Disse bearbejder de kvantitativt såvel som kvalitativt. Jvfr. Rolf Reichardts introduktion til Vovelles centrale forfatterskab i M. Vovelle: *Die französische Revolution*, Soziale Bewegung oder Umbruch der Mentalitäten München 1982 s. 5-9.